

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«КРУГЛИЙ СТІЛ»

«Деякі державно-правові питання періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)»

27 квітня 2005 р. на спільному засіданні кафедр історії держави і права України та зарубіжних країн, теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, а також відділення теорії та історії держави і права Академії правових наук відбулося обговорення деяких актуальних державно-правових питань під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).

Відкрив засідання «круглого столу» академік АПрН України, доктор юридичних наук, професор, проректор НЮА України з наукової роботи **М. Панов**. Він акцентував увагу на найбільш дискусійних і складних проблемах державно-правового будівництва в Україні в умовах воєнного стану, в якому перебувала республіка в період 1941–1945 рр.

З науковою доповіддю «Зміни в праві України в період Великої Вітчизняної війни» виступив доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **В. Гончаренко**. Доповідач підкреслив, що практично всі галузі права зазнали змін, які сприяли вирішенню основних завдань і функцій держави в екстремальних умовах війни. При цьому зміни в праві України відбувалися у руслі змін і доповнень, які спостерігалися у загальносоюзному законодавстві, що закономірно зумовлювалося максимальною централізацією керівництва в умовах Союзу РСР як тоталітарної держави. Зміни і доповнення до законодавства України періоду війни виявилися такими, що діяли упродовж неоднакового за тривалістю часу. Одні норми права припинили дію по закінченні Другої світової війни, інші діяли не один десяток років. Дотепер наслідки цієї війни дають про себе знати. Зараз, наприклад, діє Закон України від 22 жовтня 1993 р.

«Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», яким до ветеранів війни перш за все віднесено тих осіб, які брали участь у захисті Батьківщини під час Великої Вітчизняної війни.

У науковому повідомленні «Сутність і природа Великої Вітчизняної війни» кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави і права НЮА України **В. Ткаченко** відмітив, що встановлення сутності і природи цієї війни є важливою умовою дослідження як її самої, так і пов'язаних з нею суспільно-політичних подій, у тому числі й тих, що розвивалися на теренах України. Для цього необхідно задіяти увесь методологічний арсенал пізнання, який може дати дійсно науковий результат. Не менш важливо також виходити з моральної оцінки війни, з позиції принципів справедливості та гуманності. Ігнорування цих орієнтирів веде до перекручень у визначенні її природи. Це тим більш важливо, що деякі науковці й публіцисти дають вигадану оцінку війни, спираючись тільки на власні суб'єктивні уявлення. Провідним методом пізнання має бути історичний. Тільки спираючись на історичний фактаж (емпіричну базу), можна робити узагальнюючі висновки відносно участі у війні Союзу РСР, а в його складі — України. Аргументом у визначенні правильності сутності та природи Великої Вітчизняної війни повинна слугувати сама категорія «війна». Вона визначається як результат досягнення намічених у політичних рішеннях цілей за допомогою збройних сил. Керівництво фашистської Німеччини стосовно народів Радянського Союзу в своїх політичних рішеннях ставило за мету їх завоювання, порушення культурних та історичних надбань, фізичне знищення. Тому війна з боку фашистської Німеччини була незаконною і несправедливою. І навпаки, з боку Радянської держави — справедливою і законною. У збройних силах Союзу РСР перебували мільйони росіян, українців, білорусів та представників інших національностей, які виборювали перемогу. Отже, боротьба була загальною, Перемога — теж. І це головне. Тому при визначенні сутності й природи війни необхідно абстрагуватись від негативних подій, що супроводжували війну — створення батальйонів «смертників», загороджувальних загонів, жорстоке переслідування тих, хто побував у полоні, та ін. Безперечно, всі ці події треба вивчати, але перетворювати їх на головні й визначальні чинники війни не можна. Знову підкреслимо головне — Перемогу завоював Союз РСР в особі усіх національностей, з яких складався на той час радянській народ.

Доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України **М. Цвік** звернув увагу присутніх на неприпустимість досить пошире-

ної альтернативної постановки питання щодо характеру війни як або «Великої Вітчизняної», або як «Другої світової». Такий підхід є помилковим. Насправді має йтися про подвійне розуміння природи війни 1941–1945 рр. З одного боку, Радянський Союз був однією з тих країн, які виступали союзниками і разом воювали у складі антигітлерівської коаліції. Вже в цьому сенсі він був учасником Другої світової війни, причому таким, що зробив найбільш вагомий, певною мірою вирішальний, внесок у забезпечення перемоги над фашистами. Цей бік характеристики війни має «географічний» зміст і підкреслює її коаліційний і майже всезагальний характер. Але, з другого боку, Німеччина вела війну, спрямовану на завоювання «життєвого простору». Стосовно слов'янських народів це була війна, спрямована на їх поневолення і знищення, яка характеризувалась надзвичайною жорстокістю і призвела до багатомільйонних втрат як на фронті, так і серед мирного населення. Найбільш значних людських та матеріальних збитків, пропорційно до кількості її населення порівняно з іншими республіками СРСР, зазнала Україна. Під час війни йшлося про саме існування української нації, інших націй Радянського Союзу. Це не могло не мати величезного емоційного впливу на військових і цивільне населення. Саме завдяки цьому впливу найменування війни як «Велика Вітчизняна» було сприйнято населенням адекватно. До того ж спрацювала аналогія з вітчизняною війною 1812 р., яка також була пов'язана з масовим вторгненням армії найбільш могутньої на той час європейської держави.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права НЮА України **Д. Лук'янов** у науковому повідомленні відзначив певні закономірності політичного управління державою в надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах воєнного стану. Закономірністю управління за цих умов є звуження демократичних та поширення авторитарних методів. Це пояснюється перш за все необхідністю приймати оперативні рішення в досить стислі терміни без зайвих консультацій та погоджень. Найбільш пристосованими до управління в умовах війни були тоталітарні режими СРСР і Німеччини. Їх історія свідчить про те, що найбільш ефективною за цих умов була однопартійна політична система, в якій усі важелі державного впливу зосереджуються в руках однієї політичної сили. Так, у Німеччині в 1933 р. було прийнято закон «Про забезпечення єдності партії та держави», а в СРСР за статутом ВКП(б) 1939 р. парткоми установ, підприємств, колгоспів одержали право контролю за діяльністю адміністрації. Отже, в цих державах існувало злиття державного апарату та правлячої партії в єдиний апарат управління.

Доцент кафедри теорії держави і права, кандидат юридичних наук **О. Дашковська** зазначила, що до Великої Вітчизняної війни декларативні положення Конституції СРСР 1936 р. щодо рівноправності чоловіків і жінок в усіх сферах суспільних відносин мали переважно формальний характер. Вони не поширювалися на військову службу, право обіймати певні посади в державному апараті, займатися певними видами професійної діяльності тощо. Але в надзвичайних умовах воєнного стану фактична рівність чоловіка і жінки стала поширюватися на ті види діяльності, які раніше були закритими для жінок. Значно збільшилася кількість жінок на відповідальних посадах в органах державної влади та на керівних посадах у діючій армії. Жінки, які раніше займалися хатнім господарством, брали активну участь на важких фізичних роботах у тилу, наближуючи перемогу над фашистськими загарбниками. Мільйони жінок нарівні з чоловіками брали безпосередню участь у Великій Вітчизняній війні, роль їх у здобутті перемоги була не меншою за роль чоловіків, а юридична рівність перетворилася на рівність фактичну.

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України **М. Страхів** виступив з науковою доповіддю «Сталінські депортації 1944 року». Він відзначив, що серед багатьох трагічних подій Великої Вітчизняної війни особливе місце посідають сталінські депортації — злочинні насильницькі переселення окремих національностей з місць їх постійного проживання до «східних районів». У лютому 1944 р. було виселено 496 000 чеченців та інгушів, у травні 1944 р. з території Криму депортовано 180 000 татар і близько 37 000 греків, болгар та вірмен. Зазнали подібної участі також представники інших народів. Провадилась депортація органами НКВС за постановами Державного Комітету Оборони та особистими вказівками Сталіна. Мотиви таких акцій зводились до того, що представники національностей, які підлягали переселенню, були помічниками німецько-фашистських окупантів, брали участь у бандформуваннях тощо. Однак кількість репресованих за подібні дії, навіть за даними НКВС, була зовсім незначною. Покарання у вигляді депортації зазнавали, отже, явно невинні люди. Переселяли їх до Казахської РСР і Узбецької РСР, Омська, Новосибірської області, Красноярського краю тощо. Сотні тисяч депортованих спецпоселенців загинули.

Доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **А. Долженко** звернулася до питання правового становища депортованих народів у період війни та перші повоєнні роки. Дослідження опублікованих документів: доповідей та звітів наркома

НКВС СРСР, доповідних записок, статистичних звітів та інших офіційних свідчень підтверджують значні демографічні втрати (так, у 1945 р. серед спецпоселенців народилося 8039, а померло 89659 осіб), низький рівень зайнятості, незадовільні умови для навчання дітей, високий відсоток дітей-сиріт та самотніх старих людей. Долати ці негативні наслідки довелося досить довго, а деякі не подолано й дотепер.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **С. Черниченко** виступив з науковим повідомленням «Расистська політика етноциду гітлерівських фашистів щодо ромів у роки Другої світової війни», в якому відзначив, що перед Другою світовою війною в усіх країнах світу налічувалося близько 1 млн ромів, при цьому основна маса їх проживала в Румунії, Чехословаччині, Болгарії, Радянському Союзі. На території України їх тоді налічувалося більше 20 тис. Суть фашистського етноциду щодо ромів у роки Другої світової війни полягала у зловісній тріаді: депортація, стерілізація, фізичне знищення. Фашисти вивезли з окупованих країн і спалили в концтаборах близько 500 тис. ромів. Найбільшою одночасною акцією щодо знищення ромів стало їх масове спалення в газових камерах табірному комплексу Освенцім — Бжезинка (німецькою мовою: Аушвіц — Біркенау) вночі 2 серпня 1944 р. — «циганська ніч», коли було убито 2897 чол. Велику кількість ромів фашисти зі своїми прислужниками знищили в ході численних каральних операцій на території Польщі, Білорусії, західних областей РРФСР, України, інших країн. На території України найбільших жертв зазнали роми, які проживали у Києві, Криму, Закарпатській, Вінницькій, Одеській, Черкаській та інших областях. Залишаючи місця своїх злодіянь, фашисти ретельно знищували документи і лише окремі з них збереглися до наших днів. Тому, коли йдеться про ромів — жертв нацистського етноциду, доводиться оперувати лише приблизними цифрами. Скільки їх було точно — поки що залишається невідомим.

Доцент Полтавського факультету НЮА України **А. Козаченко** у науковому повідомленні «Діяльність загороджувальних загонів у період Великої Вітчизняної війни» звернув увагу присутніх на те, що на початку війни було створено два види загороджувальних загонів — НКВС і армійські, котрі відрізнялися за підпорядкованістю та функціональною спрямованістю. Причина створення загороджувальних загонів полягала не тільки у пануванні сталінського тоталітарного режиму, а і у військовій доцільності з огляду на надзвичайно жорстокі методи ведення військових дій нацистською Німеччиною (загороджу-

вальні загоны, як відомо, діяли і у складі Вермахту). Діяльність загороджувальних загонів не варто розцінювати як таку, що мала виключно каральний або репресивний характер. Зупинення панічного відступу частин Червоної Армії в 1941—1942 рр. зберегло життя багатьом тисячам бійців. Після корінного перелому в ході війни загороджувальні загоны втратили своє значення, почали використовуватися не за призначенням, що і стало причиною їх розформування у серпні 1944 р.

Доцент Полтавського факультету НЮА України **Д. Селіхов** у науковому повідомленні «Роль України у зміцненні економічного потенціалу Росії в роки Великої Вітчизняної війни» проаналізував вплив промислового і людського потенціалу евакуйованих з України промислових та сільськогосподарських підприємств на зміцнення матеріальної бази РРФСР у роки Другої світової війни. Про вплив евакуйованих з України промислових підприємств на розвиток економіки Сибіру свідчать, зокрема, такі дані: у 1942 р. продукція машинобудування порівняно з 1940 р. зросла у Західному Сибіру в 7,9 раза, а виробництво військової продукції — в 27 разів. Потенціал України було використано і у такому актуальному на той час для РРФСР питанні, як забезпечення населення продовольством. У 1941 р. з України було вивезено (або перегнано) понад 30 тис. тракторів, 2 млн 165 тис. голів великої рогатої худоби, 2 млн 851 тис. овець, 878 тис. свиней і 499 тис. коней. Внесок України у створення матеріально-технічної бази РРФСР у роки Великої Вітчизняної війни не обмежується, звичайно, наведеним, адже немало заводів і фабрик, евакуйованих до Сибіру, після визволення України не були повернуті на попереднє місце, продовжуючи працювати на перемогу.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **Д. Тихоненков** виступив з науковим повідомленням «Прокурорський нагляд за органами розслідування в Україні в роки Великої Вітчизняної війни». На його думку, тема організації прокурорського нагляду за органами розслідування в Україні в роки Великої Вітчизняної війни в історико-юридичній літературі дотепер не має детального висвітлення. Більш докладна її розробка з використанням архівного матеріалу могла б заповнити цю прогалину.

Наукове повідомлення кандидата юридичних наук, доцента кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **Т. Матвєєва** було присвячене змінам у системі правоохоронних органів УРСР, зумовленим війною.

З науковим повідомленням «Державне страхування в Україні в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» виступила канди-

дат юридичних наук, викладач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **К. Твердомед**. Доповідачка відзначила, що в умовах війни важливим було не тільки створення нових матеріальних цінностей, а й збереження накопиченого. Тому і боротьба зі всілякого роду втратами у народному господарстві, особливо через стихійне лихо, мала виняткове значення. У воєнний час було суттєво збільшено норми страхового забезпечення по страхуванню сільськогосподарських культур та тварин. Обов'язкове страхування державного житлового фонду сприяло своєчасному відновленню будівель після пожеж та іншого стихійного лиха. Страхові виплати використовувались виключно на відбудову. У воєнні роки державне страхування виступало однією з ланок поповнення бюджету та виконання фінансових зобов'язань перед державою. За роки війни Держстрахом СРСР було спрямовано до бюджету понад 5,8 млрд карбованців. Великого значення набувало страхування в місцевостях, які було звільнено від німецької окупації. Здійснювалось воно на пільгових умовах — без стягнення страхових платежів. У 1943 р. реорганізовано особисте страхування: укладення нових договорів колективного страхування життя з 1 січня 1943 р. було припинено. Загалом, слід зазначити, що кошти державного страхування в цей період спрямовувалися, в першу чергу, на потреби фронту і тилу. І хоча тимчасова окупація фашистськими загарбниками значної території країни призвела в перші роки війни до скорочення страхових операцій, однак після звільнення окупованих районів державне майнове страхування знову було поновлено.

Кандидат юридичних наук, доцент, проректор Гуманітарного університету «ЗІДМУ» **І. Грозовський** у науковому повідомленні «Розширення міжнародно-правового статусу УРСР в роки Великої Вітчизняної війни» звернув увагу присутніх на те, що на початку 1944 р. в конституційному законодавстві СРСР і союзних республік відбулися важливі зміни — були організовані союзно-республіканські наркомати іноземних справ, що в перспективі створювало юридичну основу для перетворення республік СРСР на суб'єктів міжнародного права. Важливу роль у виході України на міжнародну арену відіграла Кримська (Ялтинська) конференція (лютий 1945 р.), на якій було одержано згоду керівників США і Великої Британії про підтримку входження України та Білорусії разом із СРСР до складу ООН. Рішення цієї конференції було реалізовано в квітні 1945 р. у Сан-Франциско, де Україна, ставши членом ООН, наповнила юридичну можливість бути суб'єктом міжнародного права реальним змістом. Причинами, які

змусили керівництво СРСР піти на розширення прав союзних республік, у тому числі в сфері міжнародних відносин, була необхідність більш широкого представництва на міжнародній арені, а також загострення національного питання в роки Другої світової війни.

Аспірантка кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **І. Стрельникова** у науковому повідомленні «Зміни у зовнішній політиці УРСР під час Великої Вітчизняної війни» обґрунтувала висновок про те, що Велика Вітчизняна війна вплинула на всі сфери життя УРСР, у тому числі на сферу зовнішніх відносин. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат». За цим Законом кожна союзна республіка одержала право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укласти з ними угоди та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками. 4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про утворення союзно-республіканського Народного Комісаріату закордонних справ УРСР». Народним комісаром закордонних справ УРСР було призначено О. Корнійчука, якого в липні 1944 р. замінив Д. Мануїльський. У НКЗС УРСР було створено політичний, протокольно-консульський, секретно-шифрувальний та кілька обслуговуючих відділів. Загальний штат наркомату мав становити 75 осіб. Важливим наслідком цих державних перетворень було визнання УРСР членом-фундатором ООН. Ця проблематика дістала подальше висвітлення у науковому повідомленні «Створення ООН і участь в ній УРСР (питання суверенітету)» асистента кафедри міжнародного права та державного права зарубіжних країн НЮА України **О. Сіваш**.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **С. Пирогова** в науковому повідомленні зупинилася на питанні створення і ролі антифашистської коаліції держав у роки Другої світової війни. Доповідачка підкреслила, що війна була дуже складною подією, в якій переплелися різні інтереси, цілі і політичні прагнення. Важливою особливістю війни було створення антифашистської коаліції (1941–1942 рр.) держав з різними суспільними системами — Радянського Союзу, США і Англії. В ході війни до коаліції приєдналися ще близько 50 держав, бо фашизм, прагнучи світового панування, поставив під загрозу незалежність держав і життя народів, які стали жертвами агресії. Військо-

во-політичне співробітництво СРСР, США та Англії було закріплено відповідними угодами і зобов'язаннями.

На питаннях відповідальності за міжнародні злочини, вчинені під час Другої світової війни, зупинилися кандидат юридичних наук, викладачка кафедри міжнародного права та державного права зарубіжних країн НЮА України **А. Маєвська** і кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн НЮА України **Л. Федоренко**.

Матеріали підготував

В. Гончаренко, член-кореспондент АПрН України, професор

НАУКОВА ХРОНІКА

Конкурс на присудження Премії імені Ярослава Мудрого

Оголошується конкурс на присудження запровадженої спільним рішенням президії Академії правових наук України та вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Премії імені Ярослава Мудрого, яка має за мету колективне визнання видатних заслуг науковців-правознавців та практиків-юристів України в розбудові правової демократичної держави України.

Премія має 4 номінації: 1) за видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з правознавства; 2) за видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів; 3) за видатні заслуги в законотворчій, судовій та правозастосовній діяльності; 4) за підготовку й видання підручників.

Висунення кандидатів на присудження Премії провадиться рішеннями комітетів Верховної Ради України, Верховним Судом України, Конституційним Судом України, Вищим господарським судом України, колегіями Генеральної прокуратури України, колегіями центральних правозастосовних органів, вченими радами юридичних навчальних і наукових закладів.

Премія присуджується таємним голосуванням на засіданні Комітету з присудження Премії імені Ярослава Мудрого, який створюється із представників юридичної громадськості України спільним рішенням президії Академії правових наук України і вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Особам, яким присуджується Премія, видаються диплом Лауреата, пам'ятний нагрудний знак — медаль і грошова винагорода.

У конкурсі на присудження Премії імені Ярослава Мудрого можуть брати участь: автори монографій, підручників, циклів наукових праць (кандидати та доктори юридичних наук); особи, які мають видатні досягнення в підготовці докторів і кандидатів юридичних наук або видатні досягнення у службовій чи громадській діяльності, в галузі підготовки юридичних кадрів, у законотворчій та правозастосовній діяльності.